

Комплексная праца з тэкстам на ўроках абагульнення і сістэматызацыі ведаў па словаўтварэнні

Ва ўмовах рэфармавання агульнаадукацыйнай школы сучасны адукацыйны працэс аперыруе такімі паняццямі, як “самастойнасць”, “творчасць”, “развіццё”. Таму асноўная задача будучага педагога -- наладзіць працэс навучання беларускай мове так, каб ён садзейнічаў фарміраванню самастойнасці, развіццю маўлення і творчых здольнасцей школьніка, “каб ён стаў своеасаблівым практыкумам па выкарыстанні разнастайных моўных сродкаў, у тым ліку этычных і выяўленчых” [1, с.24]. Гэта значыць, што ў аснову навучання беларускай мове пакладзены асобаснацэнтрычны падыход, рэалізацыя якога магчыма пры ўважлівым стаўленні да моўнага і маўленчага вопыту вучняў, іх індывідуальных здольнасцей і прыхільнасцей, і мае на мэце моўнае і маўленчае развіццё асобы, фарміраванне ў яе духоўна-арыентаванага мыслення і высокага інтэлекту.

Вельмі часта перад настаўнікамі паўстае пытанне, як арганізаваць урок падагульнення і сістэматызацыі ведаў, каб ён не быў проста паўтарэннем вывучанага матэрыялу. У першую чаргу урок такога тыпу неабходна арганізаваць так, каб ён садзейнічаў рэалізацыі асноўнай мэты навучання беларускай мове – выхаванню і развіццю моўнай асобы, чаго можна дасягнуць, аб’яднаўшы работу па ўдасканаленні аргфаграфічных і пунктуацыйных уменняў і навыкаў школьнікаў з моўным і маўленчым развіццём вучняў. Такі комплексны падыход дазваляе вырашаць навучальныя, развіццёвыя і выхаваўчыя задачы ўрока, а школьнікам дае магчымасць рэалізаваць свае творчыя магчымасці. На думку вучоных-метадыстаў і настаўнікаў-практыкаў, асновай для рэалізацыі пастаўленых задач з’яўляецца тэкст.

Тэкстацэнтрычны падыход пры вывучэнні моўных з’яў ужо даўно ўвайшоў у практыку навучання беларускай мове ў школе. Тэкст сапраўды з’яўляецца цэнтральным кампанентам структуры падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове, на яго ўласцівасці, характарыстыкі і будову звяртаецца асноўная ўвага пры фарміраванні ў школьнікаў вызначаных праграмай ведаў, уменняў і навыкаў.

Разам з тым, на ўроках падагульнення і сістэматызацыі вывучанага матэрыялу настаўнікі часам скіроўваюць увагу вучняў не на працу з тэкстам, а на выкананне фармальна-граматычных заданняў. Аднак, як паказвае школьная практыка, комплексная праца з тэкстам на ўроках такога тыпу дапаможа усвядоміць сістэмны характар беларускай мовы, прасачыць узаемасувязь паміж яе адзінкамі, прымяніць тэарэтычныя веды на практыцы, што, безумоўна, будзе стымуляваць матывацыю навучання, развіваць цікавасць да прадмета, арганізоўваць творчы патэнцыял вучняў. На думку В.У.Протчанкі, “Вучыць аналізу тэкстаў, слоў і сказаў неабходна метадычна

арганізавана, дыферэнцыравана і педагагічна мэтанакіравана, улічваючы ўзрост дзяцей, узровень іх псіхалагічнай, моўнай і маўленчай падрыхтоўкі, характар і стылістычныя асаблівасці тэкстаў” [2, с. 121]

Вось чаму мэтазгодна скіраваць вучняў на комплексную працу з тэкстам, падчас якой фарміруюцца моўная і маўленчая кампетэнцыі. Заданні да тэкстаў павінны прадугледжваць аналіз моўнага матэрыялу, фарміраванне ўмення выдзяляць неабходныя прыметы моўнай з’явы, ілюстраваць свой адказ прыкладамі, прымяняць веды на практыцы, валодаць прыёмамі супастаўлення і класіфікацыі моўных адзінак.

Як адзначае В.У.Протчанка, “...пры вывучэнні роднай мовы разам з фарміраваннем аналітыка-сінтэтычнай навучальнай дзейнасці трэба вялікую ўвагу надаваць удасканаленню практычнай маўленчай дзейнасці, асабліва такіх яе формаў, як чытанне, успрыманне мовы на слых, гаварэнне, пісьмо”. [2, с. 137]. Пра гэта не варта забывацца і на ўроках абагульнення і сістэматызацыі ведаў. Для развіцця маўленчых уменняў і навыкаў пажадана прапанаваць заданні на ўспрыманне, разуменне, трансфармацыю, стварэнне і пісьмовае афармленне тэкстаў розных стыляў, тыпаў і жанраў. Засвойваючы правілы пабудовы маўлення, школьнікі змогуць авалодаць яго найвышэйшымі ўласцівасцямі, такімі як лагічнасць, дакладнасць, выразнасць, дарэчнасць.

Пры аналізе тэксту належная ўвага звяртаецца на развіццё такіх пазнавальных здольнасцей вучняў, як памяць і мысленне, удасканаленне ведаў і ўменняў па розных раздзелах школьнай праграмы, і ў першую чаргу па арфаграфіі. На думку В.У.Протчанкі, “развіццё мовы і мыслення, удасканаленне маўлення і навучанне арфаграфіі – працэсы, звязаныя паміж сабой, і працякаюць яны, як узаемаабумоўленае адзінства”[3, с.15], а таму арфаграфічныя навыкі неабходна фарміраваць на кожным уроку, пры вывучэнні любой тэмы.

У працэсе аналізу тэксту на ўроках абагульнення і сістэматызацыі ведаў удасканальваюцца і агульнаадукацыйныя ўменні і навыкі школьнікаў: навыкі працы з падручнікам, слоўнікамі, табліцамі, схемамі, памяткамі, алгарытмамі і інш.

Такім чынам, на ўроках абагульнення і сістэматызацыі ведаў тэкст выкарыстоўваецца як сродак стварэння адзінай прасторы для паглыблення і пашырэння ведаў пра сістэмныя сувязі і адносіны паміж моўнымі адзінкамі, пра асноўныя лінгвістычныя і маўленчыя паняцці; як сродак удасканалення розных відаў маўленчай дзейнасці (чытання, слухання, гаварэння, пісьма), а таксама развіцця агульнаадукацыйных, арфаграфічных і пунктуацыйных уменняў і навыкаў.

Як ужо адзначалася, тэкст разглядаецца як сродак стварэння навучальнага, развіццёвага і выхаваўчага асяроддзя. Таму на ўроках абагульнення і сістэматызацыі вывучанага пажадана прапаноўваць для аналізу самыя разнастайныя паволе зместу, стылю і жанру тэксты. Галоўнае, каб гэта былі тэксты ўзорныя, каб яны давалі вучням магчымасць крытычна ацэньваць уласнае маўленне і навучыцца рэдагаваць яго. Варта адзначыць,

што ад развіцця гэтага ўмення залежыць не толькі культура маўлення вучняў, а і эфектыўнасць фарміравання моўнай асобы.

Праз надзённую тэматыку тэкстаў — яркіх прыкладаў майстроў беларускага слова — вучні далучаюцца да эмацыянальнага, духоўнага і прыгожага, правадніком чаго з’яўляецца нацыянальная культура, і як яе ўвасабленне — беларуская мова. Праца з тэкстамі разнастайнай тэматыкі і жанрава-стылёвай прыналежнасці прымушае школьнікаў думаць, перажываць, аналізаваць. Імкнучыся разнастаіць дыдактычны матэрыял на ўроку, настаўніку трэба кіравацца палажэннямі праграмы, якая арыентуе настаўніка на падбор тэкстаў, што маюць на мэце этнакультурнае выхаванне школьнікаў [1, с.27]. І гэта, у першую чаргу, тэксты, прысвечаныя гістарычнаму мінуламу, славытым дзеячам нашай краіны, а таксама культуры, традыцыям, звычаям беларусаў. Адлюстраванае ў творах беларускіх пісьменнікаў жыццё народа і прыроды Беларусі фарміруе разуменне самабытнасці і непаўторнасці нашага краю, пашырае круггляд школьнікаў, арганізоўвае іх унутраны свет, выходзіць пачуццё нацыянальнай самасвядомасці. Пажадана, каб па-за ўвагай педагогаў не застаўся матэрыял, які адлюстоўвае сучаснае жыццё Беларусі і яе рэгіёнаў. Выкарыстанне мясцовага краязнаўчага матэрыялу робіць урокі цікавымі, садзейнічае развіццю творчасці на блізкім для школьнікаў матэрыяле. Тэксты разнастайнай тэматыкі знаёмяць вучняў не толькі з культурнымі і гістарычнымі здабыткамі Беларусі, а і далучаюць іх да сусветнай культуры.

Пры падборы тэкстаў і заданняў да іх патрэбна прытрымлівацца агульных патрабаванняў да адбору дыдактычнага матэрыялу. Асноўнымі такімі патрабаваннямі з’яўляюцца:

1. Надзённасць, змястоўнасць, інфарматыўнасць, цікавасць тэкстаў.
2. Адпаведнасць узроўню складанасці тэкстаў і заданняў да іх мэтам навучання і ўзросту вучняў.
3. Адпаведнасць тэкстаў і заданняў да іх зместу праграмы і падручніка, зместу вывучанага матэрыялу.
4. Аднасэнсоўнасць пытанняў і заданняў, выразная і дакладная іх фармулёўка.

Выкарыстанне на ўроку падагульнення і сістэматызацыі ведаў па словаўтварэнні толькі дыдактычнага матэрыялу дзеючага падручніка для 5 класа школ з рускай мовай навучання не дазваляе поўнасцю рэалізаваць тэкстацэнтрыйны падыход пры фарміраванні моўнай асобы школьніка, таму актуальнай уяўляецца задача распрацоўкі сістэмы практыкаванняў да такога ўрока.

Агароджваць, агарод, горад — усе гэтыя словы сугучны слову “гарадзішча”. Яны паходзяць ад старадаўняга слова “гарадзіць” — абносіць тынам, плотам, ровам нейкае месца.

Паглядзіце на карту Беларусі. Вы знойдзеце на ёй вельмі многа вёсчак з назваю Гарадзішча. Гэта азначае, што побач з вёскамі ці на іх месцы ў старажытнасці знаходзіліся ўмацаваныя пасяленні людзей.

Гарадзішчы з’явіліся ў бронзавым веку, калі людзі не ўмелі яшчэ здабываць жалеза. Нашы продкі выбіралі для гарадзішчаў высокія пагоркі, мысы ў сутоках рэк, схаваныя ў балотах выспы. Па краю такога месца насыпаўся земляны вал, а часам вакол капаўся яшчэ і роў. Па вяршыні вала абавязкова рабілі драўлянае ўмацаванне – вастракол ці сцяну з бярвення. Адно гарадзішча належала аднаму роду – вялікай старажытнай сям’і, дзе ўсе былі сваякамі.

Міналі стагоддзі. Адны людзі сыходзілі з абжытых гарадзішчаў, другія прыходзілі. Мяняліся і станавіліся больш трывалымі прылады працы. З’явіліся заможныя князі, ваяры-дружыннікі, спецыялісты-рамеснікі і гандляры. Паступова і гарадзішчы ператварыліся ў невялікія гарадкі і гарады. Не ўсе, вядома, а толькі тыя, што стаялі на скрыжаванні гандлёвых шляхоў.

Назва Гарадок захавалася і сёння ў Віцебскім, Жлобінскім, Полацкім і іншых раёнах. Некаторым з гэтых паселішчаў пашчасціла стаць вялікімі гарадамі. Самыя вядомыя, якія захавалі старажытныя назвы, -- Гродна і Навагрудак. У летапісах яны называюцца Городня, Городень і Новагарадок, Навагародак – усё ад таго ж слова “гарадзіць”.

На Беларусі захавалася каля тысячы гарадзішчаў – сведкаў багатай і цікавай гісторыі нашай краіны. (Паводле Сяргея Тарасава)

Пытанні і заданні да тэксту:

1. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загалолак у адпаведнасці з тэмай тэксту.

2. Да якога стылю адносіцца тэкст? Аргументуйце сваю думку. Назавіце адметныя для гэтага стылю словы, сказы.

3. Падзяліце тэкст на часткі. Вызначце ў іх апорныя словы. Пабудуйце з апорнымі словамі сказы.

4. Падбярыце сінонімы да слова **сваякі**.

5. Растлумачце лексічнае значэнне слова **ваяр** і вызначце спосаб яго ўтварэння? Запішыце назвы людзей паводле роду заняткаў, прафесіі, якія маюць суфікс, як ў слове **ваяр**?

6. Запішыце тры словы з такой самай прыстаўкай, як у дзеяслове **насыпаць**.

7. Выпішыце з тэксту аднакаранёвыя словы. Запішыце назвы паселішчаў з коранем **горад**.

8. Карыстаючыся “Марфемным слоўнікам”, вызначце склад слова **агарод**. Падбярыце да яго аднакаранёвыя і пакажыце словаўтваральныя сувязі паміж роднаснымі словамі.

9. Ці можна падзяліць на марфемы словы **гарадок** і **Гарадок**?

10. Сфармулюйце правіла напісання **й**, **ы** пасля прыставак. Праілюструйце яго прыкладамі з тэксту.

11. Складзіце алгарытм напісання прыставак на з-, с-.

12. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў першым сказе.

13. Зрабіце пісьмовы словаўтваральны разбор слоў **старжытны**, **рамеснік**, **пашчасціць**.

14. Падрыхтуйце вуснае паведамленне “Назвы зямлі беларускай”. Раскажыце звязаныя з гэтымі назвамі легенды, паданні.

Такім чынам, комплексны аналіз тэксту – гэта не толькі цікавы, але і надзвычай карысны від работы, пры якім ажыццяўляецца функцыянальны і сістэмны падыход да вывучэння мовы. Праца з тэкстам дапамагае стварыць тое маўленчае асяроддзе, якое паспрыяе ўдасканаленню моўнага чуцця школьнікаў, будзе садзейнічаць пазбаўленню граматычных, стылістычных і маўленчых памылак, фарміраванню нацыянальнай годнасці і павагі да роднага слова.

Літаратура:

1. Праграмы сярэдняй агульнаадукацыйнай школы з беларускай мовай навучання: Беларуская мова: IV–V класы 12-гадовай агульнаадукацыйнай школы. V – XI класы 11-гадовай агульнаадукацыйнай школы. Мн., 2002.

2. *Протчанка В.У.* Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове. Мн., 2001.

3. *Протчанка В.У.* Арфаграфія -- важны кампанент у сістэме работы па развіцці мовы // Беларус. мова і літ. 1998. № 4. С. 14 – 22.